עסקאות בצל המוות

דרכון זר או אשרת עלייה לארץ ישראל עשויים היו לאפשר ליהודים להיחלץ מאירופה הכבושה. ספרה של לאה פרייס מתחקה אחר עסקאות החילופין שנרקמו סביב תקווה זו, ואחר גורלם של מי שתלו בה את חייהם

הטובע נאחז בשיבולת
אזרחים להחלפה, פולין – ארץ ישראל 1939-1945

לאה פרייס
מאגנס, תשפ"ו, 379 עמ'

בסלו תש"ג (1942), בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, הגיעו לארץ 69 יהודים מפולין. הם העידו על הזוועות שהתחוללו באירופה מכלי ראשון, ולראשונה נאלצה הנהגת היישוב להתעמת עם השמועות שהגיעו משם קודם לכן באופן שאי אפשר היה עוד להתעלם מהן, להדחיק אותן או לטעון כי מדובר בשקרים או בהגזמות. עדויות אלה חוללו מפנה ביחסו של היישוב למה שהתרחש באירופה, גם אם, כפי שטוענים רבים, הן לא גרמו להנהגה לנקוט צעדים מספקים כדי לסייע ליהודי אירופה.

ספרה החדש של לאה פרייס בוחן את התופעה יוצאת הדופן של מאות יהודים שיצאו מפולין הכבושה בחסות השלטונות הנאציים, ומבהיר כיצד התאפשר הדבר. הוא מציב את הסיפור בהקשר רחב יותר של עסקאות חילופין שביצע המשטר הנאצי במהלך המלחמה עם מדינות אויב – בעיקר עם ממשלת בריטניה. רוב היהודים שהוצאו מאירופה בעסקאות אלה הגיעו מפולין ומיעוטם מהולנד. חלקם הגיעו לישראל ואחרים למדינות בדרום אמריקה.

בספר שלושה חלקים. הראשון עוסק בעסקאות החילופין שנערכו מפרוץ המלחמה עד סוף 1942, ובהן הגיעו לארץ ישראל עשרות יהודים מפולין. חלקו השני מתמקד בקורותיהם של יהודים שניסו להיחלץ מפולין באמצעות מסמכים של מדינות זרות באביב ובקיץ 1943, אך מצאו את עצמם במתקני מעצר, תוהים אם יצליחו להינצל או שמא סופם קרוב. החלק השלישי עוסק ביהודים שהועברו ממתקני המעצר למחנה הריכוז ברגן בלזן, בגורלם של מי שנשלחו משם להשמדה, ובבני המזל שהצליחו כנגד כל הסיכויים להינצל.

אינטרסים נפגשים

עסקאות לחילופי אזרחים היו מפגש אינטרסים חריג בין גורמים יריבים בזמן המלחמה. הגרמנים רצו להשיב לגרמניה נתינים שהיו פזורים בארצות שונות בעולם, ובהם הטמפלרים שהתיישבו בארץ ישראל במהלך המאה ה־19, ואילו מדינות שנלחמו בגרמנים – ובראשן בריטניה – רצו לשחרר את אזרחיהן

שנקלעו לארצות הכיבוש, ובהם גם יהודים. לא מעט יהודים ארץ ישראלים – שהיו נתינים בריטים – שהו באירופה ערב המלחמה, בין השאר לצורך ביקורים משפחתיים, טיפולים רפואיים, פעילות ציונית או כדי למצוא מפלט מאירועי הדמים שהתרחשו בארץ במחצית השנייה של שנות השלושים.

במהלך המלחמה שוחררו חמש קבוצות של יהודים במסגרת עסקאות חילופין. בשלוש הקבוצות הראשונות, שהגיעו מפולין לארץ מסוף 1941 עד ראשית 1943, נכללו 130 איש. לאחר שהגרמנים הבינו כי המשוחררים מסרו מידע על המתחולל באירופה הם הקשיחו את עמדתם, וחילופי השבויים הופסקו לתקופה ממושכת.

במהלך 1943 בחנו הגרמנים מחדש את עסקאות החילופין והגיעו למסקנה כי מספר הגרמנים שהיו בידי בריטניה גדול משמעותית ממספר הנתינים הבריטים שהיו בידיהם. כדי שיוכלו לשחרר גרמנים נוספים הם הסכימו לכלול בעסקאות גם יהודים שלא היו תושבי הארץ אך היו בידיהם סרטיפיקטים לעלייה. בקיץ 1944 ובאביב 1945 הגיעו לארץ 418 יהודים מפולין ומהולנד. רבים מהם היו נשים וילדים, שכן הגרמנים סירבו לשחרר גברים צעירים מטעמים ביטחוניים. בספר מודגשת תושייתן ותעוזתן הרבה של הנשים שנאבקו על שחרורן ועל שחרור ילדיהן.

עסקאות החילופין הובילו לניצול תקוותיהם של יהודים רבים להימלט מהנאצים. הגרמנים הבינו כי הם יכולים להרוויח מהשמועות על עסקאות מסוג זה, והן התרחבו גם למדינות שלא נלחמו בגרמניה, בעיקר באמריקה הדרומית. ליהודים הוצע לרכוש בכסף רב דרכונים למדינות שונות – שרבים מהם היו מזויפים וחסרי כל ערך – או מסמכים שהעידו על היותם נתינים ארץ ישראלים

לאחר שהגרמנים הבינו כי המשוחררים מסרו מידע על המתחולל באירופה הם הקשיחו את עמדתם, וחילופי השבויים הופסקו לתקופה ממושכת

דרכון זר עשוי היה לפתוח בפני יהודים פתח מילוט מאירופה. 'דיוקן עצמי עם דרכון יהודי', פליקס נוסבאום, כשנה לפני שנרצח באושוויץ ב־1944

בית פליקס נוסבאום, אוסנברוק

או בני משפחה של נתינים כאלה. אלפים השקיעו ממון רב במה שנראה להם כסיכוי להינצל. על עוצמת התקווה שהתעוררה אפשר ללמוד מדבריו של חיים אהרן קפלן שאף העניקו לספר את שמו:

> והנה פתאום הופיעה קרן אור, הטובע נאחז בשיבולת. יש יכולת שנפשנו תהיה לנו לשלל. ובכן, עושו! חושו! מהרו אל 'הקהילה' להירשם, בכדי שתחשב בין אלה [ה]עתידים לעזוב את 'עמק הבכא' שלנו ולהגר לאמריקה הצפונית, לאמריקה הדרומית (מלבד ארגנטינה וטשילי ששלום בינן לבין גרמניה) ולארץ ישראל (עמ' 133).

בנוסף לרווח כספי גרמה הבהלה להשגת דרכונים זרים לכך שיהודים רבים מיהרו להירשם במשרדי הגסטפו, וכך יכלו הגרמנים לאתר אותם בקלות, לרכזם ולהחזיקם כבני ערובה. תחילה שוכנו היהודים במבנים מוגנים ובבתי מלון שבהם שררו תנאים משופרים. אחדים מהם העידו על התדהמה שאחזה בהם כשנכנסו למלון וראו בו יהודים לבושים בהידור וענודים בתכשיטי יהלומים מסתובבים בחופשיות ואוכלים תותים טריים בקצפת, אך כדרכם של הגרמנים היה מדובר בהונאה. מראית העין המטעה הסתירה מציאות קשה – רוב היהודים שרכשו דרכונים זרים נשלחו בהמשך למחנות ריכוז, ובסופו של דבר גם נרצחו.

גיבורה או בוגדת?

רבים מהיהודים היו מודעים לכך שסיכויי הצלתם בעזרת המסמכים הזרים קלושים:

> אולי כל זה אינו אלא עורבא פרח? הכיצד? האמנם מרשים רשמית ליהודים המסתתרים, שהמוות צפוי להם על כל צעד ושעל, לטייל כך במלון? ... האין זאת מלכודת? אבל הרוב טען שהעניין ברור כשמש ... הגרמנים פשוט רוצים למען חוץ לארץ שיהיה להם מחנה הסגר שכזה ליהודים, לא מתוך חמלה אלא לראווה ... והם האמינו כי רצו להאמין בכך, כי זאת הייתה הצלה יחידה, קש לטובע (עמ' 147).

המחשבה על הליכה כצאן לטבח – כך אמרו הם עצמם – מבלי לנסות למצות את כל אפשרויות ההצלה, קלושות ככל שהיו, הניעה רבים להשקיע ברכישת המסמכים. ההתלבטות אם להירשם לעסקאות החילופין הייתה קשה, ורבים שינו את דעתם שוב ושוב. נתן עק כתב בזיכרונותיו:

> היו שנרשמו והתחרטו; אחרי כן רצו והתדפקו על פתחי המשרדים ונתנו מתת לפקידים שימחקו את

בעסקאות החילופין הגיעו לארץ ישראל 548 יהודים מפולין ומהולנד, ובהם נשים וילדים רבים. יהודים ששוחררו במחנה המעצר בעתלית, 1944

ספריית ויזנר

שמותיהם. אחרים שעמדו בדעתם ולא נרשמו, רצו גם הם לבסוף – אחר תום המועד – אל המשרדים והתחננו אל הפקידים ... למען יכניסו את שמותיהם ברשומים. לבסוף נתברר שבאו ונרשמו כ־150 אלף יהודים. כשפגשתי מכרים ... ושאלתים למה הלכו להירשם, ענו לי: דעתנו היא, כשפונים אל יהודים ושואלים אותם אם הם רוצים לעלות לארץ ישראל ... חובה היא שלא להרבות בחקירות והיסוסים אלא לומר: כן, רוצים אנו! (עמ' 132).

עובדה מצמררת העולה מהספר היא שלא מעט יהודים היו מעורבים בשכנוע אחיהם לרכוש מסמכים זרים. חלקם עשו זאת מתוך רצון לסייע בהצלת יהודים, אך אחרים שימשו במודע סוכנים של הגסטפו תמורת טובות הנאה. ביניהם היו משתפי פעולה אשר נרצחו לבסוף על ידי הגרמנים או חוסלו על ידי אנשי מחתרת פולנים או יהודים.

סיפורה של הרקדנית היהודייה פרנצ'סקה מאן ממחיש את מורכבות מעמדם של מי שנחשדו בשיתוף פעולה עם הגרמנים. מאן הייתה רקדנית ידועה שהופיעה במועדונים וגם בגטו ורשה, ולפי שמועות מבוססות שימשה סוכנת של הגסטפו. היה בידה דרכון של פרגוואי, וב־1943 שהתה עם בני משפחתה במלון פולסקי בוורשה, שם רוכזו יהודים בעלי דרכונים זרים שקיוו להשתחרר בעסקאות. כעבור חודשיים היא נשלחה עם יהודים נוספים למחנה ברגן בלזן, שבו הוחזקו יהודים שהנאצים ראו בהם מועמדים אפשריים לחילופין תמורת שבויים גרמנים. משם גורשה בסתיו 1943 לאושוויץ.

נסיבות מותה באושוויץ אינן ברורות, ויש להן גרסאות שונות. לפי אחת מהן היא סירבה לפשוט את בגדיה התחתונים לפני הכניסה לתא הגזים, חטפה את אקדחו של איש האס אס יוזף שילינגר, הרגה אותו ופצעה שניים נוספים. סיפורה של מאן הפך לאגדה, עברה המפוקפק נדחק לשוליים והיא אף הונצחה במוזאון הלוחם היהודי בלטרון. אלה שהכירו אותה בחייה לא התעלמו

"אולי כל זה אינו אלא עורבא פרח? הניצד? האמנם מרשים רשמית ליהודים המסתתרים, שהמוות צפוי להם על כל צעד ושעל, לטייל כך במלון?"

מקורביו של חיים אייזנמן הכינו לו קבלת פנים חגיגית, ומה רבה הייתה התדהמה והאכזבה כשהתברר לבסוף שהאיש שהגיע אינו אייזנמן

הרקדנית הפולנייה פרנצ'סקה מאן, שקיוותה להשתחרר בעסקת חילופין, הייתה דמות שנויה במחלוקת ונחשדה בשיתוף פעולה עם הגרמנים. ורשה, שנות השלושים

סטודיו Van Dyck

מהמורכבות שבדמותה, ומינה טימבקיץ כתבה עליה:

> הרקדנית פרנצ'סקה מאן סיימה קריירה בלתי מהוללת של בוגדנית בלונדינית בעלילת גבורה פילמאית (עמ' 218).

זהויות שאולות

במקרים אחדים אימצו יהודים מסמכי הצלה של יהודים שנרצחו, וניסו להינצל באמצעותם. בסתיו 1943 הביאו אנשי אס אס לברגן בלזן אסיר בלבוש אזרחי מרופט ובמצב גופני מוזנח וירוד. הם הציגו אותו בפני זקן המחנה היהודי כאישיות מוכרת ומכובדת – פרופ' חיים אייזנמן – והורו להשגיח עליו במיוחד מפני שהוא סובל מבעיות זיכרון ומאובדן כושר הדיבור. האיש שמר על שתיקתו, אך לילה אחד חשף את סיפורו בפני נער שישן בדרגש שמעליו. התברר כי הוא כלל לא היה פרופ' אייזנמן, אלא יהודי פשוט בשם צודיק מנדלסון שעבד כקברן בגטו ורשה. במהלך עבודתו מצא תעודת

עלייה לארץ ישראל על שם אייזנמן ובה תצלום שדמה לדיוקנו. הוא לקח את התעודה לעצמו, ולאחר חיסול הגטו החליט להשתמש בה ולהתחזות לבעליה.

רק מאוחר יותר נודע לו כי אייזנמן היה פרופסור ידוע אשר הגיע לוורשה במסגרת עבודתו המדעית ולא הצליח לצאת משם בשל המלחמה. הוא הבין שחוגים מדעיים היו מוכנים לשלם כסף רב תמורת שחרורו, ועל כן הגרמנים חיפשו אחריו. מנדלסון, שהיה חסר השכלה ודיבר בעיקר יידיש, ידע כי אם יפתח את פיו תתגלה זהותו הבדויה, ולכן העמיד פנים שאיבד את יכולת הדיבור.

בסתיו 1944 הגיעה למחנה משלחת נכבדים, ונציגי הצלב האדום ביקשו לקחת אתם את פרופ' אייזנמן. מנדלסון נרתע, גולח והולבש בבגדים ראויים, ונלקח למונטריי שבשוויץ. מקורביו של אייזנמן הכינו לו קבלת פנים חגיגית ואף הזמינו תזמורת, ומה רבה הייתה התדהמה והאכזבה כשהתברר לבסוף שהאיש שהגיע אינו אייזנמן. עבור הגרמנים הייתה זו השפלה מרה. לא ידוע מה עלה בגורלו של מנדלסון בהמשך.

האישה הלא נכונה

אירוע יוצא דופן נוסף הוא סיפורה של מרילה פינגרהוט, שכלל לא ביקשה להגיע לארץ ישראל. יום אחד הופיע בביתה שבוורשה איש גסטפו והודיע לה שבן זוגה שנמצא בפלשתינה דורש כי יאפשרו לה לחבור אליו. מרילה הכחישה שהיא נשואה וסירבה לעזוב את משפחתה, אך נלקחה בעל כורחה ונשלחה ארצה. בדיעבד התברר שהגרמנים חיפשו אישה אחרת – מריה שרף – שנישאה מעט קודם לכן למאיר פינגרהוט, שליח מארץ ישראל. מאיר הספיק לחזור ארצה לפני פרוץ המלחמה והסדיר עם הרשויות הבריטיות את כניסתה לארץ של אשתו הטרייה מפולין. אלא שמריה חששה להיעצר בשל היותה אזרחית ארץ ישראלית, והתעקשה להזדהות בשם נעוריה. כשבאו שליחי הגסטפו לקחתה הכחישה שהיא מריה פינגרהוט, וכך הגיעו הגרמנים בטעות אל מרילה פינגרהוט והיא זו שנשלחה לארץ במקום מריה. המפגש בין מרילה למאיר פינגרהוט במחנה המעצר בארץ היה קשה עבור שניהם:

אני קרבה. קוראים בשמי, ואני משיבה בעיניים מושפלות: הנני! ולפתע נדמה לי שכוח נסתר מרים את עיניי ואני רואה את הגבר הזר רם הקומה, אלא שפניו מוזרות. ארשת של תימהון ואכזבה בהן, כאילו נטלתי ממנו בזה הרגע את היקר לו. והרי הוא קורע את מבטו הזר מפניי ומסתער בקצף על הממונה: טעות. אין זו אשתי. אני דרשתי את אשתי מפולין ולא את זו. משגה, אני אומר לך, זו אינה רעיתי! ומרגישה אנוכי שעליי לסייע לאיש

ב־1943 הוסב מחנה השבויים ברגן בלזן למחנה מעצר שבו נכלאו יהודים אשר נועדו לחילופין תמורת אזרחים גרמנים שהוחזקו על ידי בעלות הברית. אסירים במחנה לאחר שחרורו, 1945

מוזאון ארצות הברית לזכר השואה, וושינגטון

גם כשהגיעו לחוף מבטחים המפגש המחודש עם בני המשפחה היה מורכב לעתים. יהודים מאירופה מוסעים ברכבת מנמל חיפה למחנה העולים בעתלית, 1944

צילום: זולטן קלוגר, לע"מ

זה ולומר משהו אף אני: והרי גם אני אמרתי... שם... בוורשה... שלי אין בעל. אינני נשואה ואין לי לא קרוב ולא מודע בארץ (עמ' 38).

מאיר פינגרהוט המשיך לפעול להצלתה של אשתו ולהבאתה ארצה בעסקת החילופין הבאה, אך היא נרצחה עוד קודם לכן על ידי הגרמנים.

פגישה כואבת

בשולי סיפור זה מופיע גם סיפורו הנוגע ללב של הילד אמנון טשרני. הוא התגורר עם הוריו בארץ ישראל, אך לאחר שהם התגרשו שבה האם לפולין ולקחה אותו עמה. לאחר פרוץ המלחמה היא נפטרה ממחלה, ואמנון בן החמש עבר לטיפולה של סבתו. אביו, שנותר בארץ, הצליח במאמצים רבים להשיג עבורו אישור יציאה במסגרת חילופי האזרחים. כיוון שהיה קטן מכדי לנסוע לבדו הסכימה מרילה פינגרהוט לטפל בו וללוותו במסע מוורשה לארץ ישראל. במקרה זה זכה הילד להתאחד עם אביו, אך תיאור המפגש בעיתון 'דבר' ממחיש כי גם לסיפורים שהסתיימו בטוב היה לעתים צד כואב:

האב נמצא בארץ וחיכה לילד ליד שער בית העולים בחיפה. במשך שבועות של נסיעה התרגל הילד לאחת הנשים שטיפלה בו. האב, בראותו את ילדו דרך השער, פרץ בבכי. כאשר סיפרו לשוטרים על המקרה ריחמו על האב והרשו לו להתקרב לרגעים אל הילד. הילד, שלא הכיר את אביו, פחד מפניו ולא נתן לו להתקרב, התחבא מאחורי האישה שטיפלה בו. זה הגביר עוד יותר את צער האב ולא יכול היה להתגבר על דמעותיו. המראה זעזע את כל אלה שנכחו, והפריע גם את שמחתם של אלה שבני משפחותיהם באו לראותם (עמ' 47).

ספרה של פרייס, הכתוב בלשון בהירה וקולחת, מאיר פרק בתולדות השואה שטרם זכה לתשומת לב מספקת, ומוסיף נדבך להבנת קורותיהם של יהודים שניסו להיחלץ מאירופה הכבושה. □

כשבאו שליחי הגסטפו לקחתה הכחישה שהיא מריה פינגרהוט, וכך הגיעו הגרמנים בטעות אל מרילה פינגרהוט והיא זו שנשלחה לארץ

ד"ר ימימה חובב היסטוריונית וסופרת. מלמדת במכללת הרצוג ומחנכת בבית הספר פלך. בין ספריה הרומנים 'אורנים' ו'אי החירות', וספר הנוער 'חנות העתיקות ברחוב רמז – סודות ממואב'